

1.1. Концепт безбар'єрності в теорії та практиці інклюзії

Право на інклюзію, соціальне включення – невід'ємне право людини. Кожна людина має право бути рівноправним членом суспільства, повною мірою користуватися його благами та ресурсами. Про це йдеться у численних міжнародних нормативних актах, зокрема, в Загальній декларації прав людини (Загальна декларація прав людини, 2021⁴). Попри це, навіть у сучасному високоцивілізованому світі люди продовжують стикатися з перешкодами, які їм заважають користуватися в повній мірі своїми громадянськими, політичними, економічними, соціальними, культурними правами та правом на розвиток. Особливо страждають від цього люди з інвалідністю через усе ще поширене невігластво та упередження, які існують в суспільстві; недосконалість законодавства, яке не захищає права людей з інвалідністю, не відповідає стандартам і принципам міжнародних документів з прав людини. Як наслідок, недоступне середовище позбавляє людей з інвалідністю їхнього права на рівність, гідність та свободу, сприяє постійному відчуженню та ексклюзії. Саме соціальна ексклюзія акцентує увагу на обмеженості доступу тих чи інших груп населення чи окремих індивідів до інституцій, які розподіляють ресурси; наголошує на позбавленні індивідів низки прав, до яких належать право на безпечний і здоровий життєвий простір, доступну медичну допомогу, якісну освіту, політичну участь, економічно продуктивне життя, захист від безробіття, гідну старість (Безбар'єрність, 2021⁵). У найзагальнішому вигляді соціальна ексклюзія концептуалізується як брак участі людини в основних аспектах і видах діяльності у суспільстві (Оксамитна, 2004, с. 66-67⁶). За таких умов особливої актуальності набуває питання подолання тих труднощів та бар'єрів, які перешкоджають реалізації їхніх прав та ускладнюють доступ до тих чи інших суспільних благ. Мова йде про створення безбар'єрного

---

⁴ Загальна декларація прав людини. (2021, Вересень 28). <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version->

⁵ Безбар'єрність: Безбар'єрний простір в Україні: новація, яка покликана забезпечити рівні права для всіх українців. (2021, Жовтень). https://psjust.gov.ua/post_news/.

⁶ Оксамитна, С., Хмелько, В. (2004). Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 66-77.

середовища, утвердження безбар'єрності як філософського та соціального концепту.

Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження засвідчує, що соціальна інклюзія та дотичні до неї питання привертають увагу учених з різних галузей наукового знання: соціології, юриспруденції, філософії, педагогіки, психології тощо. Труднощі адаптації та інтеграції в соціум людей з інвалідністю досліджують у своїх працях О. Безпалько, М. Гавриш, А. Капська, Н. Мирошніченко, Г. Першко. Проблемні аспекти створення безбар'єрного інклюзивного простору в освіті аналізують Р. Вайнола, В. Гайдукевич, Е. Музафарова, С. Чечета. Соціальна інклюзія та ексклюзія є предметом наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних авторів: Н. Ільченко, С. Оксамитної, Ю. Савельєва, В. Хмелько, Д. Голдберга, Е. Даніелса, Р. Картера, Ф. Крид, Р. Мейо, М. Олсона, Т. Парсонса.

Україна, попри суттєві зрушення в напрямку імплементації засад інклюзії, все ще перебуває на самому початку шляху по формуванню безбар'єрного середовища і сподіватися на швидкі результати не доводиться, оскільки, наприклад, у США цей процес зайняв майже 30 років. Зважаючи на це, актуальним та своєчасним є аналіз концепту безбар'єрності в контексті інклюзивних потреб українського суспільства та вивчення напрацьованого світового досвіду впровадження безбар'єрності.

Першим вагомим кроком на шляху просування ідеї безбар'єрності в сучасному суспільстві стала прийнята Генеральною Асамблеєю ООН резолюція 31/123 від 16 грудня 1976 року, яка проголосила 1981 рік Міжнародним роком людей з інвалідністю. Ця подія стала знаковою віхою у тривалій боротьбі за визнання прав людей з інвалідністю, краще розуміння їхніх потреб та оцінку їхніх можливостей. Після Міжнародного року людей з інвалідністю була запущена в дію Всесвітня програма дій щодо людей з інвалідністю, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 3 грудня 1982 року (Резолюція 37/52). У резолюції 37/53 від того ж 3 грудня 1982 року Генеральна Асамблея ООН проголосила період 1983-1992 рр. десятиліттям людей з інвалідністю. Ці заходи викликали значне пожвавлення громадської, правової, соціальної активності у сфері

захисту прав людей з інвалідністю на міжнародному, регіональному та національному рівнях (Accessibility for the Disabled, 2021⁷).

Саме в контексті вище згаданих законодавчих ініціатив і сформувалася концепція безбар'єрності (barrier free) – філософія суспільства без обмежень, де кожному членові цього суспільства буде комфортно (Barrier-free environment for persons with disabilities, 2021⁸). Поряд із термінами «безар'єрність» та «безбар'єрне середовище» також активно використовують дефініції «доступність», «пристосована архітектура», «універсальний дизайн», «безперешкодний доступ», «інклюзивне планування» тощо (Вайнола, 2018, с. 104-106⁹). Тривалий час безбар'єрність асоціювалася лише з подоланням фізичних перешкод та бар'єрів, однак бар'єрність різноманітна – від ускладненої доступності до громадських та житлових будівель до працевлаштування чи культурного життя. Помилковою є думка, що бар'єри стосуються не всього суспільства в цілому, а лише окремих його груп: людей з інвалідністю, літніх людей та решти маломобільних груп населення. Але насправді кожна людина в ті чи інші періоди свого життя може зіткнутися з бар'єрами, тому поняття безбар'єрності є значно ширшим і стосується не лише людей з інвалідністю.

За кордоном усвідомлення необхідності створення безбар'єрного середовища прийшло після Другої світової війни у зв'язку з появою великої кількості людей з різними фізичними та психічними порушеннями. На початку 1950-х років у Раді Європи почала працювати комісія, що займається вирішенням питань, пов'язаних зі створенням довкілля, що відповідає потребам людей з обмеженими можливостями.

Важливим кроком на шляху вирішення проблеми доступності став громадський рух «the barrier free movement», який виник у 1950-х у США як реакція на вимоги ветеранів-інвалідів В'єтнамської війни дати їм можливість здобувати освіту та роботу нарівні з рештою

---

⁷Accessibility for the Disabled. A Design Manual for a Barrier Free Environment. (2021, November 12). <https://www.un.org/esa/socdev/enable/designm/preface.html>.

⁸ Barrier-free environment for persons with disabilities (2021), 29.

⁹ Вайнола, Р. (2018). Безбар'єрне середовище закладу освіти як умова інтеграції дітей з інвалідністю. *Післядипломна освіта в Україні*, 104–106.

громадян (Афонькина, 2015, с. 149-142¹⁰). Після цього фізичні бар'єри у навколишньому середовищі були визнані серйозною проблемою, що стоїть на заваді життєдіяльності маломобільних груп населення. Як наслідок, упродовж наступних десятиліть уряд США займався удосконаленням законодавчої бази, пов'язаної з адаптацією середовища до потреб людей з обмеженими можливостями.

Трансформація суспільного простору у напрямі його безбар'єрності для людей з інвалідністю визначається низкою чинників: активною діяльністю громадських рухів, зростанням наукового інтересу до дослідження феномену інвалідності, суттєвими змінами законодавчої бази, реалізацією соціальних програм, особистою позицією впливових осіб у владній ієрархії. Процес усвідомлення суспільством, соціальною групою або окремим суб'єктом існування бар'єрів як обмежень для реалізації соціальних потреб людей з інвалідністю у тій же мірі, як їх реалізують інші члени соціуму, відображає сутність поняття «бар'єризація інвалідності» – процес усвідомлення суспільством обмежень (бар'єрів) у можливості реалізації зростаючих соціальних потреб людини (Жигунова, 2018, с. 34-39¹¹).

Соціальна політика щодо людей з інвалідністю першопочатково базувалась на концепції нормалізації чи мейнстрімінгу. Норма тут розумілася як благо, а нездатність людини через порушення стану та функцій організму у достатній мірі засвоїти патерни домінуючої культури і наслідувати їх – як «соціальна недостатність». Її наслідками є уразливе соціальне становище, потреба у соціальному захисті людей з інвалідністю та охопленість соціуму негативними стереотипами щодо потреб та прав людей з інвалідністю. Виходом із ситуації є формування нормативних соціальних функцій та зв'язків у людей із порушеннями здоров'я. Слідом за мейнстрімінгом практично одночасно з'явилися концепти соціальної інтеграції та соціальної інклюзії, за якими обмеження життєдіяльності та здоров'я є наслідком/результатом не хвороби, але складних взаємовідносин між

---

¹⁰ Афонькина, Ю.А. (2015). Социальная инклюзия лиц с инвалидностью и проблема человеческого достоинства. *Современные исследования социальных проблем*, 11(55), 149–162.

¹¹ Жигунова, Г.В., Афонькина, Ю.А. (2018). *Барьеры и ресурсные возможности социальной среды для независимой жизни людей с инвалидностью. Общество: социология, психология, педагогика*, 12, 34-39.

змінами здоров'я особистості та факторами навколишнього середовища – фізичними та соціальними (Шаповал, 2018¹²).

У концепті соціальної інтеграції основним способом реабілітації осіб з інвалідністю є їх об'єднання зі здоровими людьми в процесі спільної діяльності. Збільшивши обсяг та інтенсивність цих зв'язків та взаємодій, надбудувавши нові рівні управління, суспільство вийде на новий рівень якості інтегрованого соціального світу, головними індикаторами якого є внутрішня згуртованість його субкультур та колективна ідентифікація членів суспільства, взаємозбагачених інтересами та ідеями один одного.

В концепті інклюзії різноманітність суспільства, загальна причетність громадян до культури у всіх соціальних практиках і рівне ставлення до всіх без винятку оголошуються ресурсом сталого соціального розвитку. Інклюзія людей з інвалідністю вбачається демократичною стратегією: долучаючись до культурного процесу та практик більшості, вони різними шляхами реалізують загальне прагнення до загальних соціальних цілей (сприятливого статусу, самореалізації тощо) (Афонькіна, 2018¹³).

Таким чином, поширення в сучасному суспільстві концепту безбар'єрності є результатом утвердження соціальної моделі інвалідності, яка прийшла на зміну медичній, змістивши акценти в розумінні потреб людини з інвалідністю та зобов'язань суспільства по відношенню до неї. Загальноприйнятим тут є твердження, що інвалідність є соціальною конструкцією й її вплив на людей більшою мірою зумовлений умовами та факторами соціального середовища. Людина замикається на своїй інвалідності, коли суспільство не враховує її фізичні, сенсорні чи психічні відмінності, ізолюючи таким чином від себе. Більшість повсякденних проблем, з якими стикаються люди з інвалідністю, спричинені тим фактом, що вони живуть у соціальному просторі, який здебільшого підлаштований під потреби здорових людей. Звертаючи увагу на бар'єри в суспільстві, соціальна модель пропонує більш широкий спектр вирішення проблем людей з

---

¹² Шаповал, И.А. (2018). Ментальные барьеры становления отечественной инклюзивной среды. *Проблемы современного педагогического образования*, 438-442.

¹³ Афонькіна, Ю.А., Жигунова, Г.В. (2018). Анализ социальных сред в контексте обеспечения независимой жизни людей с инвалидностью. *Государственное управление. Электронный вестник*, 69, 445-462.

інвалідністю, що базується на дотриманні прав людини, їх недоторканності, тоді як при інших підходах спостерігаються намагання змінити, вилікувати чи «опікуватися» людьми з інвалідністю. Соціальна модель інвалідності визнає, що життєдіяльність людей зазнає обмежень через спосіб організації суспільства, а доступність середовища для кожної людини вимірюється її потребами, обсягом та характером діяльності. Таким чином, дискримінаційні аспекти соціуму, наявність у ньому бар'єрів поглиблюють інвалідність, стигматизують її, отже, суспільство зобов'язане створити сприятливі умови для інклюзії усіх його членів. І тут мова йде не лише про людей з інвалідністю, як одну з найбільш вразливих соціальних груп, але про усіх громадян, оскільки зі ступенем задоволення потреб безпосередньо пов'язані якість життя і можливість розкриття людського потенціалу. Незадоволені потреби негативно позначаються на якості життя людини. Отже, для забезпечення права людей брати участь у всіх процесах, що відбуваються в суспільстві, необхідно адаптувати середовище з урахуванням потреб уразливих категорій населення. Тому інвалідність розглядається як проблема нерівних можливостей, яка багато в чому вирішується за рахунок вирівнювання соціальних ресурсів, у тому числі середовищ, для забезпечення незалежного життя людей зі стійкими порушеннями здоров'я (Жигунова, 2018, с. 34-39¹⁴).

У соціальному плані проблематика інвалідності зумовлена насамперед асиметрією у реалізації прав та можливостей людей з інвалідністю у порівнянні зі здоровими співгромадянами. Причиною цієї асиметрії є цілий комплекс бар'єрів: медико-фізіологічних, технологічних, психологічних, економічних, соціальних, інформаційних та інших. Зазначені бар'єри призводять до соціального виключення та соціальної залежності та негативно позначаються як на якості життя людей, які мають інвалідність, так і на соціальних

---

¹⁴ Жигунова, Г.В., Афонькина, Ю.А. (2018). *Барьеры и ресурсные возможности социальной среды для независимой жизни людей с инвалидностью. Общество: социология, психология, педагогика*, 12, 34-39.

взаємовідносинах людей з інвалідністю у місцевих громадах (Савельєв, 2015¹⁵).

Таким чином, для більш глибокого розуміння безбар'єрності важливо усвідомлювати, що бар'єри, з якими стикається людина в суспільстві, можуть бути різними, мати зазвичай фізичний, психологічний або соціальний характер.

Соціальні бар'єри. Під соціальними бар'єрами ми розуміємо негативні ставлення й упередження, які існують у суспільній свідомості щодо людей з інвалідністю. Ці упередження знижують соціальну взаємодію людей з інвалідністю з навколишнім середовищем та ускладнюють їхню інклюзію. Соціальні бар'єри ще можна назвати ментальними бар'єрами або бар'єрами ставлення, оскільки вони пов'язані із ставленням до людей з інвалідністю, що може проявлятися через розуміння, співчуття, страх, огиду, глузування, жалість тощо. Ментальні бар'єри – колективні та персональні – це складна ментальна структура, що включає жорсткі межі «Я», нездатність налагоджувати взаємодію, ригідний механізм «довіри-недовіри», інтолерантність, неемпатійність, негнучкість ментальних репрезентацій у реакціях на соціальні зміни, дефіцит саморегуляції афекту та вибору ситуації невизначеності (Шаповал, 2018¹⁶).

Подолання соціальних бар'єрів – серйозне завдання, що потребує комплексного підходу. Оскільки інвалідність – це інституційне явище, то для створення безбар'єрного середовища важливо вести цілеспрямовану роботу на макро та мікрорівнях із змінами інституційних принципів та підходів взаємодії суспільства у кожній сфері життєдіяльності громадян, а також компенсувати та заповнювати недостатні ресурси соціального середовища.

Психологічні бар'єри пов'язані із емоційним станом людини з інвалідністю – її вірою у свої можливості, впевненістю у собі, самооцінкою. Ці бар'єри значною мірою формуються в результаті ставлення інших людей. Негативне ставлення оточуючих може

---

¹⁵ Савельєв, Ю.Б. (2015). Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. *Український соціум*, 4(55), 61–74.

¹⁶ Шаповал, И.А. (2018). Ментальные барьеры становления отечественной инклюзивной среды. *Проблемы современного педагогического образования*, 438–442.

знижувати мотивацію людини з інвалідністю до пошуку свого місця в суспільстві, до самореалізації та саморозвитку.

Фізичні бар'єри стосуються обмежень, з якими стикається людина з інвалідністю на фізичному та природному рівнях – будівлі, дороги, громадський транспорт, парки, нерівний рельєф місцевості. Таким чином, тут можна говорити про:

- 1) архітектурні бар'єри;
- 2) бар'єри в громаді – парки/ігрові майданчики, школи, робоче місце, місця відпочинку, релігійні споруди;
- 3) громадський транспорт і дорожні бар'єри (Towards a barrier-free society, 2002¹⁷).

У процесі ліквідації фізичних бар'єрів сформувались три підходи до формування доступного середовища: «тотальний» підхід до трансформації середовища; «об'єктний» підхід; «локальний» підхід. Для всіх цих підходів загальним є підтримка певного вектора у державній політиці, спрямованого на вирішення проблем життєдіяльності людей з інвалідністю, у тому числі, засобами архітектури (Шостак, 2017¹⁸).

Важливим є розуміння того, як виглядають та проявляються ті чи інші бар'єри на різних рівнях соціального середовища.

Бар'єри для людей з інвалідністю на **макрорівні** визначаються відсутністю доступу до механізмів інтеграції у суспільстві. Тут суспільство можна графічно зобразити у вигляді концентричних кіл, у центрі яких (ядро) перебувають ті його члени, які володіють всією сукупністю прав, доступом до ресурсів і можливістю вести прийнятний у суспільному просторі спосіб життя. У кожному наступному колі за ядром знаходяться ті громадяни, які з різних причин більшою чи меншою мірою є дискримінованими щодо реалізації певних прав. Так, суб'єкти множинної дискримінації, до яких належать і люди з інвалідністю, перебувають на периферії, фактично становлячи групу виключених. Аналіз даного рівня важливий для розуміння нормативно-правових кордонів функціонування людей з інвалідністю в суспільстві, становища та заходів для зростання участі людей з

---

¹⁷ Towards a barrier-free society: report on accessibility and built environments. SAHRC Report November, 2002. 48 p.

¹⁸ Шостак, А.С., Древаль, И.В. (2017). Современные подходы в формировании доступной городской среды. *Архитектурный вестник КНУБА*, 13, 365-373.

інвалідністю у соціальних процесах, принципів та підходів до організації середовища для незалежного життя людей з особливими потребами. З урахуванням вище сказаного, критеріями аналізу соціального середовища на макрорівні виступає відповідність сформованих у суспільстві ідей, стандартів та норм міжнародному законодавству, ідеям рівності прав людини, недискримінованості тощо.

На **мезорівні** соціуму вивченню та аналізу підлягають формальні та неформальні норми соціальних інституцій, умови життєдіяльності громад, організацій та установ, соціальних груп, колективів, з якими взаємодіє індивід. Різні соціальні інститути мають різні функціональні можливості, ресурси та потенціал для задоволення специфічних потреб людей, що належать до тієї чи іншої соціальної групи. Цей рівень регулює нормативно-правові межі функціонування людей з інвалідністю у різних групових та спеціалізованих видах взаємодії, здійснює організацію середовища людей з інвалідністю з урахуванням існуючих вимог, регулює правила ставлення до уразливих категорій населення в умовах конкретних організацій. Критеріями аналізу соціального середовища на мезорівні є адекватність і повнота реалізації встановлених норм у процесі життєдіяльності людей з інвалідністю та відповідність існуючих норм їхнім потребам у незалежному житті.

Характер впливу мезосередовища на життєдіяльність особистості значною мірою залежить від регіональних умов проживання, типу поселення (місто, село, селище), рівня підлаштування матеріально-технічного середовища до потреб людей з інвалідністю тощо. Тут особливо важливо звернути увагу на просторову організацію населених пунктів, містобудівну складову середовища (тротуари, пішохідні дороги, освітленість, доступність будівель, парковок, пандуси, ліфти, тактильні смуги тощо), логістичну (розташування установ, вказівники, знаки тощо), рівень матеріально-технічного стану середовища, ресурсне та інформаційне забезпечення середовища та їхньої доступності для людей з інвалідністю. Слід враховувати і природне середовище, і різноманітні соціальні характеристики локального соціуму, які включають і особливості

регіонального виробництва, і характер соціальних взаємодій (Афонькіна, 2018, с. 445-462¹⁹).

Ключовим елементом аналізу доступності середовища для людей з інвалідністю на мезорівні є контактні спільноти, що оточують людей з інвалідністю: різні локальні об'єднання, ініціативні асоціації громадян, політичні групи, незалежні масмедіа, громадські рухи, клуби, що організують взаємодію.

На **мікрорівні** у фокус уваги потрапляють соціальні середовища утворені референтними групами та особами, необхідними для задоволення найважливіших потреб індивідів: сім'я та найближче оточення, друзі, колеги; трудовий чи навчальний колектив, неформальні об'єднання за інтересами тощо. Мікрорівень соціального середовища можна вважати свого роду соціальним капіталом, використання якого дозволяє вирішувати повсякденні проблеми індивіда та пристосовуватися до соціальних трансформацій. Таким чином, дослідження мікросередовища має значення не тільки саме по собі, а й у контексті аналізу та прогнозування можливостей людини у її соціальній адаптації та пошуку дієвих механізмів соціальної інклюзії людей з інвалідністю.

Найважливішими критеріями аналізу мікросередовища стають медико-психологічні та фізичні особливості самої людини з інвалідністю, її соціальні ролі в мікрогрупах, емоційно-вольові, ціннісно-мотиваційні, когнітивні, комунікативні характеристики, характер, умови та принципи соціальних взаємодій, соціальний досвід, самооцінка, усвідомлення свого місця та ролі у соціальних групах та суспільстві, спосіб повсякденного життя, житлово-побутові умови тощо.

Отже, на макрорівні визначається ставлення держави та суспільства до громадян, зокрема тих, які мають особливі потреби. Мезорівень, включаючи соціальні інститути, локальні спільноти та громади, створює чи руйнує соціальні бар'єри на місцях, формує конкретні моделі поведінки індивідів, ставлення до осіб з інвалідністю. Мікрорівень представлений повсякденним життям, пов'язаним із задоволенням різноманітних потреб, реалізацією

---

¹⁹ Афонькіна, Ю.А., Жигунова, Г.В. (2018). Анализ социальных сред в контексте обеспечения независимой жизни людей с инвалидностью. *Государственное управление. Электронный вестник*, 69, 445–462.

інтересів, мотивів, установок, цілей осіб з інвалідністю в тих чи інших соціальних умовах. Цей рівень дає можливість скласти уявлення про конкретно-ситуативний досвід організації життєдіяльності індивідів.

У контексті формування соціального середовища, що комплексно відображає всі аспекти безбар'єрності та дає можливість незалежного життя, заснованого на нових інклюзивних умовах та суспільних потребах, використовують термін «право на місто» (right to the city), введений А. Лефевром (Лефевр, 2015²⁰) для позначення права на свободу, творіння, участь громадян у житті спільноти. Саме тому важливо розуміти, наскільки ресурси людей з інвалідністю використовуються в умовах сучасного соціуму та наскільки соціальна інфраструктура чутлива до їхніх потреб. Обґрунтовуючи дану дефініцію, Д. Харві (Harvey, 2003²¹) зазначає, що мешканці міста повинні мати право на його перетворення, на приведення у відповідність до спільних потреб та бажань індивідів. Важливо також розуміти, якою мірою соціальне середовище дозволяє людям з інвалідністю брати активну участь у житті локального соціуму. При цьому соціальний безбар'єрний простір життєдіяльності для людей з інвалідністю – це звичайне середовище, обладнане з урахуванням потреб осіб з інвалідністю, що дозволяє їм вести незалежний спосіб життя. Складовими цього середовища є містобудівне, логістичне, транспортне, матеріальне, соціально-психологічне, освітнє, соціокультурне, виробниче, оздоровче, інформаційне, правове середовище, середовище стаціонарних установ тощо. У кожному із цих середовищ є певні ресурси реалізації інклюзії, але також присутні і бар'єри (Музафарова, 2016²²). Відповідно, інклюзивні бар'єри, з якими стикаються особи з інвалідністю, є наслідком ресурсного дефіциту наявних соціальних середовищ: житлово-побутові та інфраструктурні бар'єри, бар'єри просторової недоступності, малозабезпеченості, недостатньої інформації, трудової сегрегації, особистісної самореалізації у різних сферах діяльності,

---

²⁰ Лефевр, А. (2015). Производство пространства, 405.

²¹ Harvey, D. (2003). The Right to the City. *Divided Cities: The Oxford Amnesty Lectures*, 83-103.

²² Музафарова, Е.А. (2016). Технології інклюзивної освіти як засобу для створення безбар'єрного навчання дітей з ОВЗ. *Освіта і виховання*, 5, 89–91.

комунікативні, відносні, економічні, освітні та багато інших (Жигунова, 2018²³).

Серед основних проблем, пов'язаних зі створенням безбар'єрного середовища в Україні, донедавна були такі:

1. Загалом низький рівень розробленості безбар'єрного середовища для людей з інвалідністю.

2. Відсутність розуміння комплексної доступності суспільного простору. Комплексна доступність – це, приміром, не тільки пандус у закладі, це, як мінімум, три критерії: обладнана спеціальним місцем для людини з інвалідністю парковка, зручна прилегла територія, сам вхід у приміщення – достатньо широкі двері, невисокі пороги тощо.

3. Відсутність інформації (інформаційних вказівників) про наявність/відсутність умов доступності об'єктів інфраструктури для людей з інвалідністю.

4. Низький рівень доступності транспортної та вуличної інфраструктури.

5. Недостатність громадського контролю за реалізацією державної політики у сфері створення безбар'єрного середовища (Дрюма, 2021²⁴).

Позитивом є те, в останні роки спостерігаємо певні зрушення, підтримані як відповідними законодавчими ініціативами, так і змінами у суспільному ставленні до проблем інклюзії. 4 грудня 2020 року вступив в дію Указ Президента України №533/2020 «Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні», спрямований на промоцію безбар'єрності в різних аспектах життя, створення рівних можливостей для всіх суспільних груп для самореалізації, здобуття освіти, працевлаштування, розвитку здібностей та потенціалу, забезпечення системного та комплексного підходу щодо реалізації принципів соціальної, економічної, політичної, цифрової та фізичної безбар'єрності (Указ Президента

---

²³ Жигунова, Г.В., Афонькіна, Ю.А. (2018). *Барьеры и ресурсные возможности социальной среды для независимой жизни людей с инвалидностью. Общество: социология, психология, педагогика*, 12, 34-39.

²⁴ Дрюма, О. Безбар'єрне середовище для людей з інвалідністю в Україні: п'ять основних проблем. (2021, Вересень 05). https://www.irf.ua/bezbarene_seredovishe_dlya_lyudey_z_invalidnisty_v_ukraini_pyat_osnovnykh_problem/.

«Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні», 2022²⁵).

Безумовним проривом у напрямі утвердження ідеї безбар'єрності у вітчизняному просторі стала Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні до 2030 року від 14 квітня 2021 р. (далі – Національна стратегія), яка визначила нові стандарти доступності та інклюзії, імплементуючи їх у державну політику, закріпила ключові поняття безбар'єрності, запустила реформування транспортної інфраструктури, підготовки аудиту шкіл щодо безбар'єрності (Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, 2021²⁶).

Національна стратегія базується на міжнародних та національних нормативних документах, основоположним завданням яких є захист прав людини, утвердження як найвищої цінності її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки людини: Конституція України (2021²⁷), Конвенція ООН про права людей з інвалідністю (2022²⁸), Європейська соціальна хартія (переглянута) (2021²⁹), Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (2016³⁰), міжнародна ініціатива «Партнерство Біарріц». У Національній стратегії наголошується, що відсутність безбар'єрного середовища не лише створює проблеми для громадян, але і призводить до загального погіршення добробуту кожної людини. Зазначено, що проблеми наявні у загальному доступі до інфраструктури (як фізичної, так і цифрової), ускладнений доступ до громадського транспорту та установ, спостерігається неадаптованість інформації, сайтів та додатків для всіх громадян, відчутним є суспільне несприйняття, бар'єри у доступі до освіти, роботи

---

²⁵ Указ Президента «Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні». (2022, Січень 11). <https://www.president.gov.ua/documents/5332020-35809>.

²⁶ Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. (2021, Жовтень 18). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.

²⁷ Конституція України. (2021, Грудень 02). <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

²⁸ Конвенція про права осіб з інвалідністю. (2022, Січень 11). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

²⁹ Європейська соціальна хартія (переглянута). (2021, Жовтень 12). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.

³⁰ Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, 2016, 45.

(Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, 2021³¹).

У Національній стратегії схарактеризовано основні види безбар'єрності:

Фізична безбар'єрність – усі об'єкти фізичного оточення доступні для всіх соціальних груп незалежно від віку, стану здоров'я, інвалідності, майнового стану, статі, місця проживання та інших ознак.

Інформаційна безбар'єрність – люди незалежно від їхніх функціональних порушень чи комунікативних можливостей мають доступ до інформації в різних форматах та з використанням допоміжних засобів, зокрема: шрифту Брайля, великошрифтового друку, аудіодискрипції (тифлокоментування), перекладу жестовою мовою, субтитрування, формату, придатного для зчитування програмами екранного доступу, форматів простої мови, легкого читання, засобів альтернативної комунікації.

Цифрова безбар'єрність передбачає доступ усього населення до публічних послуг та публічної цифрової інформації. У рамках цифрової безбар'єрності послугами швидкісного інтернету для задоволення комунікативних, освітніх потреб, творчої та соціальної реалізації можуть користуватися усі соціальні групи.

Суспільна та громадянська безбар'єрність створює можливості для участі окремих громадян, об'єднань громадян та соціальних груп у житті громад та держави в цілому; гарантується рівний доступ громадян до суспільно-політичного та культурного життя; забезпечуються комфортні суспільні умови для фізичного та соціального розвитку індивідів, їх інклюзії.

Освітня безбар'єрність передбачає наявність рівних можливостей та вільного доступу громадян до освітніх послуг упродовж життя, а також здобуття професії, перекваліфікації, підвищення кваліфікації, неформальної освіти.

Економічна безбар'єрність розглядається як рівний доступ усіх громадян до ринку праці, можливостей для працевлаштування,

---

³¹ Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. (2021, Жовтень 18). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.

заняття підприємництвом чи самозайнятості, сприяння державних та соціальних інститутів у цьому.

Безбар'єрним середовищем визнається простір необмежених можливостей, в якому відсутні дискримінація, соціальні упередження та стереотипи, враховуються інтереси та потреби кожного громадянина; **безбар'єрністю** – загальний підхід до розробки та впровадження державної політики для забезпечення вільного та безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер суспільної життєдіяльності (Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, 2021³²).

Національна стратегія передбачає усунення існуючих бар'єрів у шести основних напрямках:

1. Фізичний – включає розробку єдиних архітектурних стандартів. Це означає, що все наше навколишнє середовище (будівлі, вулиці, тротуари, транспорт) має бути фізично доступним для всіх людей, зокрема, для маломобільних груп населення (люди з інвалідністю, люди старшого віку, батьки з маленькими дітьми тощо). Тут можна говорити про концепцію універсального дизайну, який спрямований на перетворення всіх елементів середовища на доступні. Універсальний дизайн вимагає ретельного вивчення можливостей людини на різних вікових та життєвих етапах для облаштування навколишнього середовища під потреби людей з порушеннями зору, слуху, сприйняття, руху, які мають психоемоційні й інтелектуальні особливості – спеціальні витяги та ліфти, універсальні туалетні kabіни, технічні засоби інформування, орієнтування та сигналізації, субтитрування, сурдоперекладу та додаткових систем звукопідсилення, тактильних підлогових смуг та плитки, інформаційних вказівників зі шрифтом Брайля, контрастних міток та інформаторів, аудіовказівників і т.д.). Таким чином, створення універсального середовища – це створення безпечного, зручного, комфортного середовища для всіх без винятку (Універсальний безбар'єрний дизайн, 2003³³).

2. Суспільний і громадянський – передбачає створення рівних можливостей для активної участі людей у громадському житті. Кожна

---

³² Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. (2021, Жовтень 18). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>.

³³ Універсальний безбар'єрний дизайн. Аудит доступності. Львів: РЦНЖ, 2003, 24.

людина за такого підходу має відчувати себе вільною у самовираженні, знати, що її не будуть засуджувати через якісь її особливості чи особистісні прояви.

3. Економічний – забезпечення таких умов, за яких людина може працевлаштуватись і відчувати себе захищеною від проявів дискримінації. Також у межах цього напрямку передбачається створення можливостей для отримання фінансових та інших ресурсів для того, щоб займатися підприємництвом.

4. Освітній – у кожної людини має бути вільний доступ до якісної освіти впродовж усього життя. Окремим пунктом тут стоять навчальні заклади, де активно формується інклюзивний простір. Так, у рамках програми «Велике будівництво» в Україні вже реконструйовано сотні шкіл та дошкільних навчальних закладів, ще більше перебувають у процесі реконструкції в процесі реалізації програми «Нова українська школа».

5. Цифровий – передбачає доступ усіх соціальних груп до онлайн послуг та інтернету загалом.

6. Інформаційний. У межах цього напрямку планується створити такі умови, за яких люди, незалежно від своєї мобільності, функціональних порушень чи комунікативних можливостей, зможуть отримувати доступ до інформації та користуватись усіма необхідними технологіями.

На підтримку Національної стратегії також був укладений Довідник безбар'єрності (Довідник безбар'єрності, 2021³⁴), розроблений у співпраці з громадськими організаціями, правозахисниками, психологами, українськими та міжнародними експертами. Довідник складається з чотирьох розділів:

1. «Складові безбар'єрності» – розкриваються значення таких понять як «рівність», «бар'єри», «гендер» і «стать», «залучення», «інклюзія», «маломобільні групи населення», «підхід, заснований на правах людини», «стереотипи у суспільстві».

2. «Правила мовлення» – визначено правила, якими слід користуватися у суспільстві для створення безбар'єрного простору. Так, для безбар'єрного мовлення ключовим є правило: «спочатку говоримо про людину, а не про її риси».

---

³⁴ Довідник безбар'єрності. (2021, Жовтень 15). <https://bf.in.ua>.

3. «Словник» – тут пояснюється, як правильно вживати слова та терміни, аби вони не стали образами, не зачепили почуттів інших людей.

4. «Безбар'єрний календар» розповідає про важливі дати, визначні та пам'ятні дні, пояснює, як їх відзначати та коли привітання є недоречними.

При розробці Національної стратегії було проаналізовано ряд кращих міжнародних практик створення безбар'єрного простору, зокрема країн Європейського Союзу, Канади, Сінгапуру, Японії, Великої Британії, США.

Так, **Німеччина** була однією з перших країн, яка підписала Конвенцію про права осіб з інвалідністю у 2007 році та ратифікувала її у 2009 році. З метою конкретної реалізації положень Конвенції федеральний уряд розробив Національний план дій, щоб надати людям з інвалідністю можливість на рівних брати участь у політичному, соціальному, економічному та культурному житті суспільства, створити рівні можливості в освіті та працевлаштуванні та дати всім громадянам змогу самостійно визначати своє місце в безбар'єрному суспільстві. Приблизно кожна десята людина, яка проживає в Німеччині, має інвалідність, 7,3 мільйона людей мають інвалідність важкої форми. Враховуючи ці обставини, Sozialhelden, Асоціація соціально відданих людей у Берліні, виступила з ідеєю Wheelmap – карти місць, доступних для людей, які користуються інвалідними візками (Burchardt, 2002³⁵). На сайті www.wheelmap.org можна легко знайти та позначити місця за допомогою системи світлофора відповідно до того, наскільки вони доступні для інвалідного візка. Карта, яка існує з 2010 року, також доступна у вигляді безкоштовного додатка для iPhone та Android і полегшує планування переміщень для інвалідів на візках та людей з іншими обмеженнями. На сьогодні в Німеччині також існує понад 350 000 кав'ярень, бібліотек, басейнів, адаптованих до потреб людей з інвалідністю, понад 300 закладів та установ різного профілю додаються до цього переліку щодня (Burchardt, 2002³⁶).

---

³⁵ Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (2002). Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure. *Understanding Social Exclusion*. London: Oxford University Press.

³⁶ Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (2002). Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure. *Understanding Social Exclusion*. London: Oxford University Press.

У Японії ще у 1995 році введено в дію семирічний План дій уряду для осіб з інвалідністю (The Government action plan for persons with disabilities (2021³⁷), який передбачав активні зусилля влади щодо усунення фізичних бар'єрів у навколишньому середовищі (бар'єри, пов'язані з дорогами, станціями, будівлями тощо), у поєднанні з різноманітними заходами, спрямованими на розширення сфер життєдіяльності людей з інвалідністю та створення суспільства, в якому вони можуть почуватися вільно та комфортно:

1. Розвиток прогулянкового простору:

– будівництво широких тротуарів (щонайменше три метри завширшки) до цільового рівня близько 50% (близько 130 000 км) з приблизно 260 000 км головних доріг;

– активне облаштування доріг, де можна обмежити рух у житлових і комерційних зонах, щоб облаштувати пішохідні місця;

– активна пропаганда ліквідації сходинок та вкладання рельєфної плитки для людей з порушеннями зору на пішохідні поверхні та будівництво велопарковок. Крім того, йдеться про підвищення безпеки приміщень, зокрема, шляхом переміщення електричних проводів під землю;

– заохочення таких заходів як будівництво майданчиків, зупинок, широких суцільних і рівних доріжок шляхом підвищення рівня доріг, встановлення підйомних пристроїв на багатоповерхових автомобільних і залізничних переїздах, а також будівництво таких об'єктів як рухомі доріжки на більшості станцій у великих містах, а також основних станціях в регіонах.

2. Просування стратегій мобільності та транспорту:

– встановлення безбар'єрних терміналів громадського транспорту;

– впровадження автомобільних конструкцій, призначених для людей з обмеженими можливостями та будівництво автобусних зупинок та інших об'єктів, включаючи встановлення лавок на автобусних зупинках і зупинках трамваїв, а також просування будівництва пандусів для автобусів з низьким підвісом.

3. Розвиток дорожнього транспортного середовища:

---

³⁷ The Government action plan for persons with disabilities (2021, October 11). A seven-year normalization strategy. Headquarters for promoting the welfare of disabled persons prime minister's office Japan, december 1995. <https://www.dinf.ne.jp/doc/english/law/japan/100002e/100002e01.html>.

- створення паркувальних місць для людей з інвалідністю;
- відкриття туалетів і автостоянок для людей з інвалідністю на всіх місцях відпочинку вздовж швидкісних доріг, а також на всіх «мічі-но-екі» (спеціальна відпочинкова зона на загальних дорогах, де мандрівники можуть зупинитися, щоб купити місцеві товари, відвідати туристичні інформаційні центри тощо);

4. Підвищення зручності для осіб, які бажають отримати водійські права:

- розробка необхідних рекомендацій для автошкіл щодо забезпечення тренувальними транспортними засобами, спеціально розробленими для людей з інвалідністю;

- надання транспортних засобів, спеціально призначених для людей з інвалідністю для перевірки їхньої водійської кваліфікації.

У **США** перші норми по забезпеченню вимог людей з інвалідністю щодо доступності будівель і можливості користування різними послугами, були розроблені у 1959-1961 рр. Проблему адаптації насамперед архітектурного середовища до потреб людей з інвалідністю актуалізували громадські об'єднання ветеранів В'єтнамської війни. Цей документ став основою для розробки норм безбар'єрності в інших країнах та сприяв посиленню уваги до проблем людей з інвалідністю в цілому. У США ветерани В'єтнамської війни розгорнули активну боротьбу за права людей з інвалідністю на здобуття освіти і роботи, на доступність змістовного дозвілля і спорту. Фізичні бар'єри навколишнього середовища були класифіковані як дискримінаційні обставини та перешкоди на шляху соціальної інтеграції. Таким чином, у 1961 році був прийнятий перший американський стандарт про доступність будинків та споруд для людей з інвалідністю. У подальшому нормативно-законодавча регламентація формування Barrier free (accessible to disabled people) Environment (безбар'єрного середовища) розширювалась і вдосконалювалась. На сьогодні в США існує Національна рада з питань людей з інвалідністю, яка є урядовим органом, у повноваження якого входить розгляд федеральної політики (закони, програми) в питаннях її впливу на людей з інвалідністю. Це єдиний

федеральний орган, який уповноважений розробляти політику в інтересах людей з інвалідністю (Погам, 1999³⁸).

Попри вагомі здобутки і напрацьований досвід у створенні безбар'єрного простору у провідних зарубіжних країнах, навіть тут можна зауважити ряд недоліків:

- відсутність цілісного, продуманого безбар'єрного міського середовища;

- переважання туристичної спрямованості у перетворенні міського простору (адаптуються лише туристичні об'єкти, здатні задовольнити лише естетичні потреби населення; практично виключається необхідність створення (або адаптації) доступних туалетів для мало мобільних груп населення в межах пішохідної зони);

- поза увагою залишається необхідність короткочасного відпочинку під час пішохідного руху, особливо це стосується міст зі складним рельєфом, де достатня кількість куточків відпочинку просто необхідно для людей з обмеженими можливостями;

- більша увага приділяється людям із порушеннями опорно-рухового апарату, а не всім представникам мало мобільних груп населення і т.д. (Шостак, 2017³⁹).

Таким чином, розвиток процесів інтеграції та інклюзії людей з інвалідністю заактуалізував проблему доступності середовища, його відповідності до фокусу соціальних змін, що є своєрідним барометром розвитку громадських інститутів та всього суспільства. Від того, наскільки в суспільстві враховується потреба участі у соціальних процесах людей з інвалідністю, можна судити про дотримання законодавчо закріплених прав людини, а також про домінуючі суспільні цінності. Таким чином, дослідження проблеми безбар'єрності спричинене необхідністю оптимізації інклюзивних процесів у суспільстві. В українському соціумі досі існує комплекс обмежень для різних груп у можливості безбар'єрного доступу до інфраструктури, транспорту, зайнятості, освіти, отримання публічної

---

³⁸ Погам, С. (1999). Исключение: социальная инструментализация и результаты исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 2, 140-156.

³⁹ Шостак, А.С., Древаль, И.В. (2017). Современные подходы в формировании доступной городской среды. *Архитектурный вестник КНУБА*, 13, 365-373.

інформації, послуг з боку державних інституцій та бізнесу тощо. Разом із тим, дедалі більше зростає попит на впровадження інклюзії та безбар'єрності в різних життєвих сферах. Задоволення всього спектра потреб людей з інвалідністю дає їм відчуття причетності до соціальних процесів та власної цінності для суспільства та конкретних людей, дозволяє їм набути високого соціального статусу та соціальної успішності. Таке розуміння соціальної інклюзії та безбар'єрності відображене в концепції людської гідності, яка відображає в концентрованому вигляді ідею про те, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах, є неповторними та цінними для суспільства.

Рівний доступ, рівні можливості, забезпечення залучення та універсальності стають важливими темами, які дискутуються та починають впливати на порядок денний щодо пріоритетних стратегій розвитку нашого суспільства. Усе це свідчить про серйозну соціальну проблему, яка все ще потребує наукового осмислення та рішення.